

Debreczeni Attila

Genetikus szöveg és szövegcsalád

Nem sokkal azt követően, hogy kiadtam Csokonai összes műveinek kétkötetes népszerű, de alapvetően új, genetikus elvek szerint sajtó alá rendezett kiadását, a Holmi hasábjain Nagy Imre részletes elemző ismertetést tett közzé erről a kiadásról. A recenzió a megszokott aprólékos gondossággal értékelte a munkát, pontosan értve és elfogadva annak újításait, s mindössze egy ponton fogalmazott meg komolyabb kritikát, teljes joggal. Úgy gondolom, most, Nagy Imre köszöntésekor talán az a legmegfelelőbb tisztelgés, ha számot vetek ezzel a kritikával, s beszámolok arról, milyen következtetésekre is jutottam az észrevételek továbbgondolása során.

Nagy Imre megjegyzése a *Karnyóné* alapszövegének kiválasztására, pontosabban a kritikai kiadás döntésének változtatás nélküli követésére vonatkozott. Nevezetesen arra, hogy a csak másolatban ismeretes darabot (Pukánszky Kádár Jolánt követve) a Gentsi István-féle másolat alapján közöltem, nem véve figyelembe az ugyancsak forrásértékkel bíró Gál- és Riedl-féle másolatokat. Ugyanis „a *Karnyóné* mint dráma valójában nyolc változat által képzett szövegközi térben létezik (az a tény, hogy ilyen sok változat került elő, a színmű népszerűségét jelzi), s e körülményt alkalmasint érzékeltetni lehetett volna a Riedl-féle változat és a Gál-féle textus egy-egy fontosabb eltérő helyének lábjegyzetben való közlésével. Előbbi a darabbeli némajáték és az instrukciók szempontjából forrásértékű, utóbbi pedig – Toldytól a Harsányi–Gulyás-féle kiadásig ez volt a közlések alapja – a »szeleburdiak«, azaz a szélhámos udvarlók dramaturgiai funkciójú öltözékleírása szempontjából és Kuruzs, a vándorpoéta szerepére nézve hordoz lényeges információkat.”¹

A másolatok közötti különbségek lényegiek, Gentsinél a mű két, Gálnál három felvonásra van osztva, a Gentsi-másolatban a színi utasítások múlt idejűek, a Riedl-félében jelen idejűek, tehát az előbbi előadás leírást ad, ez utóbbi színi instrukciókat.² S a legfontosabb: a Gentsi-féle az 1799. szeptember 1-jei első előadás szövege, a Gálé pedig a szeptember 23-án tartott másodiké. Ennek azért is kitüntetett a jelentősége, mert a szeptember 23-i ünnepség leírásából

¹ NAGY Imre, „...az érdeemes olvasó-publikumnak...” (A Csokonai-életmű új kiadásáról), Holmi, 2005, 735.

² Vö. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek, kiad. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978, II, 342–343.

tudjuk, hogy a darab előadását megelőzően Csokonai elszavalta *Az igazság diadalma* című alkalmi versezetét is, s e szöveggel egybeolvasva a *Karmyonét* egészen újszerű értelmezési lehetőségek nyílnak meg. Ezért tehetett joggal szóvá Nagy Imre e vonatkozás említésének elmaradását is: „nem lett volna érdektelen lábjegyzetben utalni arra a körülményre, hogy a vígjáték Csurgón *Az igazság diadalma* című verssel együtt, egyazon színjátékos esemény során került bemutatásra, s írásbeli hagyományozása során is megfigyelhető ez a társítás. Ez a különös párhuzam termékeny töprengésre készítheti azokat, akik a darab értelmezésére vállalkoznak.”³

Ez az értelmezés megtalálható Nagy Imre könyvében,⁴ s igen meggyőző, most azonban még egy további filológiai adattal is megtámogathatjuk. Az elemzés egyik lényeges hivatkozási alapját Gál László visszaemlékezése jelenti, amelyben ezt olvashatjuk a szeptember 23-i, Festetics gróf és sok más urak előtt tartott, verssel, színdarabbal, ágyúszóval színezett ünnepségről: „Csokonai Mihály úr, egy oltár forma alkotmányt készíttetett, annak felső részén egy zömök piramis. Az alkotmány fal mellé lőn alkalmazva; ennél fogva a hátulsó oldal nem volt látni való, hanem a három látható oldalokon mind azoknak a Hatalmasságoknak Czimerei vóltak szépen ki metszve, mellyek a Frantziák ellen akkor hadban állottak és *némely irások* p. o. – Dieu et mon Droit – Honni soit qui mal y pense.”⁵

A kritikai kiadás Feljegyzések-kötetében van egy rövid szójegyzék, amelyről a sajtó alá rendezés során nem sikerült érdemi információt közölni: „Anglus. / Német. / Muszka. / Török. // Hony soit. qui mal y pense. / Dieu et Mon Droit.”⁶ A kiadásban fotómellékletben megtekinthető az a kéziratos lap is, amelyen a jegyzék szerepel, s ott furcsa rajzokat és számításokat találunk ezen autográf szavak mellett.⁷ Csak most jöttem rá, hogy itt annak a bizonyos szeptember 23-i ünnepségnek az „oltár forma alkotmányát” láthatjuk lerajzolva (valószínűleg tervként), s ehhez tartoznak a jelmondatok, a négy népnév pedig a franciákkal hadakozók nevei, ezek címerei szerepeltek az oszlopon és ezek énekeltettek meg *Az igazság diadalmában*.

A *Karmyoné* Gál-féle szövege tehát egy ünnepi alkalmatosság részének tekinthető, jelentése ezáltal kontextualizálódik, s mint ilyen, értelmezési lehetőségei lényegesen különböznek a Gentsi-féle szövegétől, amely a szeptember 1-jei előadást őrizte meg. Az a felvetés tehát Nagy Imre recenziójában, hogy nem

³ NAGY, *i. m.*, 735–736.

⁴ NAGY Imre, *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi, 2007, 311–330.

⁵ *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960, 437.

⁶ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Feljegyzések*, kiad., BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 303.

⁷ MTAK. K 679/I. 10a., lásd a *Feljegyzések* kötet 14. számú képmellékletét.

elégseges pusztán a Gentsi-féle másolatra szorítkozva kiadni a *Karnyónét*, meszesemenően indokolt, s a továbbiakban érvényesítendő követelmény.

Ez a probléma ugyanakkor nem pusztán kiadástechnikai jellegű, s nem is korlátozható egy műre, nevezetesen éppen a *Karnyónéra*. Nagy Imre kritikai megjegyzését továbbgondolva felvetődik az az alapvető szemléleti ellentmondás, ami a jelen Csokonai-kötetben abból adódik, hogy az autográf szövegforrásokat formálódásukban láttani akaró közlés bizonyos esetekben, mikor nem maradt fenn autográf szövegforrás, rá van szorulva a másolatokra, azokból kénytelen választani alapszövegét. Ezek a másolatok viszont nem a szerzői szövegformálásról tanúskodnak, hanem sokkal inkább a befogadásról, s egy nem szerzői szövegalkulásról, némelykor burjánzásról. Ezek reflektálatlan beillesztése a genetikus elv szerint rendezett anyagba lényegileg kérdőjelezhető meg.

Természetesen már azok a textológiai felfogások is, melyek a szerző akarat szerinti egyetlen helyes szöveg megalkotását tekintették feladatuknak, küzdöttek e problémával, de ez nézőpontjukból elsősorban a hitelesség kérdését vetette fel. Vagyis azt vizsgálták, hogy a másolatok mennyiben felelnek meg (a valójában nem is ismert) eredetinek. Azok a szövegrészek, amelyek 'nem felelt meg' minősítést kaptak, fattyúversszakként rögzültek. A paradoxon nyilvánvaló, még akkor is, ha tulajdonképpen megkerülhetetlen a gyakorlati szöveggondozói döntések során. Ugyanis egy csak másolatokból ismert szövegnél is ki kell valamit adni, ha egyébként bizonyíthatóan tudjuk, hogy azt az adott szerző írta (az autográf forrás hiánya miatt nem mondhatunk le irodalmunk számos jelentős művének kiadásáról, csak éppen azt nem tudjuk, hogy az amit kiadunk, mennyiben követi pontosan a nem ismert eredetit). Arról azonban elvileg le kell mondanunk, hogy a másolatokból rekonstruálhatjuk az eredetit, pláne hogy híven rekonstruálhatjuk. Fattyúszöveg elvileg nem létezik tehát, mert ez a minősítés csak szöveggondozói döntés függvénye, amely mögött autográf hiányában nincs megbízható alap. Ezt jó észben tartani és az olvasó tudomására is hozni az ilyen esetekben.

Ha viszont nem a szerzői szöveg felől közelítjük meg ezeket a másolati forrásokat, „s elvonatkoztatunk előzetes ismereteinktől, láthatóvá válik, hogy az esetek többségében ezek bizony teljes értékű, retorikailag kompakt szövegek. A hiányzó szakaszok *nekünk* hiányoznak, a kontaminált strófák pedig csupán Csokonai textusához képest »fattyúk« – ha egyáltalán szabad ilyen kifejezést használni, mivel félrevezető: hiszen nem a mások strófavegyítő szándékára utal, hanem mintha Csokonai »nem vállalt« versszakait jelölné.”⁸ Ahogy Csörsz Rumen István könyvének már bevezetőjében megfogalmazza: „egy verskedvelő nem *reprodukálni* akarta a mások gyűjteményeiből lemásolt vagy akár emléke-

⁸ CSÖRSZ RUMEN István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere, 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009, 158.

zetből leírt szöveget, hanem saját céljaira *átretorizálni*, beleértve a változatlan lemásolást. A nyílt szöveg tehát a retorikai játéktér résztvevője volt: nem ön maga konvertálását szolgálta, mivel tetszőleges, szabad újrairó gesztusok (javítás, rövidítés, parafrázis, travesztia stb.) nyomán éppúgy *teljes értékű* variánsként kellett élnie.⁹

Így alakulnak ki a különböző szövegcsaládok, amelyek egymással variogenetikus viszonyban vannak.¹⁰ Míg tehát a genetikus kritika szemléletmódjával egy adott szerző szövegeinek autentikus formálódása követhető nyomon, addig a variogenetikus szövegtér vizsgálata a befogadás folyamatáról nyújt információkat, a fennmaradt változatok mennyiségének és minőségének függvényében. A kétféle megközelítés eléggé távol van ahhoz, hogy ne tegyen lehetővé elvileg ellentmondásmentes kiadást, ha mindkét belátást alkalmazni kívánjuk. Márpedig azt sem igen tehetjük meg, hogy nem alkalmazzuk ezen belátásokat, különösen az olyan esetben, mint a Csokonaié. „Csokonai élete nagyjából két korszak határpontjára esik: az archaikus, interaktív szöveghasználat kora és az alkotói szuverenitás elsődlegességét hirdető felfogás közé. Egész életműve ennek az átmenetnek a jegyében fogant, s alkotóként állandóan szembe kellett néznie a két párhuzamos elvárással.”¹¹

Amikor a címben a genetikus szöveg és a szövegcsalád kettősségére utaltam, a nézőpontok ezen elvi különmeműségét kívántam egy-egy kiemelt fogalommal jelezni (részletesebb vizsgálódásokra e keretek között értelemszerűen nem nyílt mód). A Nagy Imre által megfogalmazott kritika a *Karnyóné* kapcsán a szövegek létmódját érintette, s e tekintetben éles választóvonalat kell húznunk a szerzői és a közköltészeti létmódú szövegek közé. Ezzel szövegkiadói gyakorlatunkat éppen nem könnyítjük meg, hiszen nem mondhatunk le például a *Karnyónéről* azért, mert nem tudjuk, mit írt pontosan Csokonai és mi származik a másolóktól; nem szűkíthetjük közlésünket csak egy másolatos forrásra (ennek hibáit láttuk fentebb); ugyanakkor nem oszthatjuk szét a szöveget a másolati források variánsai között sem, mert olvashatatlanná válik. Amit tehetünk: talán az, hogy úgy hozunk létre egy olvasható szöveget (nem rejtve el a források különbözőseit sem), hogy mindig egészen nyilvánvalóvá tesszük beavatkozásainkat, lehetőleg a főszöveg láthatósági szintjén, s a szövegforrásukban közös nevezőre nem hozható műveket nem helyezzük reflektálatlanul egymás mellé. Genetikus szövegnek és szövegcsaládnak kényszerűen meg kell férnie egymás mellett egy szerzői kiadásban, de jobb, ha tudjuk, mikor mit olvasunk.

⁹ *Uo.*, 10.

¹⁰ Vö. CSÖRSZ RUMEN, *i. m.*, 11., 107.

¹¹ *Uo.*, 157.